

STANISŁAW SIWEK

Zakład Psychologii Klinicznej i Neuropsychologii
Uniwersytet im. Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie

CZYNNIKI SPOŁECZNE W GENEZIE NIEPRAWIDŁOWEGO ROZWOJU I ZACHOWANIA

Praktyka psychologiczna wskazuje, że społeczne środowisko życia posiada znaczenie w profilaktyce zaburzeń, w ich powstawaniu i leczeniu. Każdy rodzaj zaburzeń, niezależnie od jego genezy, ma swój kontekst społeczny. Tworzy go wielość i różnorodność postaw osób, z którymi człowiek wchodzi w relacje w trakcie wychowania, leczenia oraz rehabilitacji. Kontekst społeczny może być oceniany jako pozytywny – wtedy gdy ułatwia rozwój i pokonywanie spowodowanych niepełnosprawnością trudności, lub negatywny – gdy czynniki społeczne działają w sposób pogłębiający zaburzenia i sprzyjają narastaniu zaburzeń wtórnych (dzieje się tak, gdy brak jest odpowiedniej opieki, leczenia, rehabilitacji). Niekorzystne środowisko może w sposób pośredni bądź bezpośredni zaburzać rozwój. Pośredni wpływ na patologię rozwoju istnieje wtedy, gdy nieprawidłowa opieka i wychowanie są źródłem aktywności patogennych czynników biologicznych (infekcje, urazy, stany niedożywienia). Czynniki społeczne także mogą być bezpośrednią przyczyną zaburzeń, gdy działają w sposób izolowany (bez obecności czynników biologicznych) i powodują głównie różne objawy nieprawidłowego rozwoju psychicznego (zaburzenia emocjonalne, nieprawidłowy rozwój osobowości, zaburzenia w społecznym funkcjonowaniu). Najczęściej czynniki społeczne wchodzi w interakcję z czynnikami biologicznymi. Ich współwystępowanie zapewnia mechanizm istniejącej między nimi płynnej granicy (np. stres społeczny może naruszać fizjologiczną równowagę organizmu) lub mechanizm sprzężenia zwrotnego (niepełnosprawność fizyczna dziecka wywala nieprawidłowe postawy rodziców, którzy poprzez nieodpowiednie formy opieki, zaniedbywanie rehabilitacji, aktywizują różnorodne czynniki biologiczne). Uwarunkowane czynnikami społecznymi zaburzenia w rozwoju i zachowaniu mogą ujawniać się natychmiast, przyjmując formę reakcji na niekorzystny bodziec, np. niewłaściwa opieka – sieroctwo społeczne – reakcje protestu i rozpacz (S i w e k, 2009) lub występować w sposób odroczony, w różnych fazach życia, w czasie podejmowania i pełnienia ważnych ról – trudności w prawidłowym pełnieniu ról małżeńskich, rodzicielskich (F o r w a r d, 1992).

Niezależnie od rodzaju, miejsca i sposobu występowania patogennych czynników społecznych (samodzielnie bądź w interakcji z czynnikami biologicznymi) ich analiza ułatwia zrozumienie genezy i struktury wielu zaburzeń w rozwoju i zachowaniu (pojawianie się objawów pierwotnych i wtórnych) oraz trudności w pełnieniu różnych, społecznych ról. Dodatkowo, w dalszej perspektywie czasowej, może mobilizować osoby i instytucje odpowiedzialne za wychowanie, leczenie i rehabilitację do podejmowania działań profilaktycznych minimalizujących obecność negatywnych czynników w społecznym środowisku życia człowieka. Mnogość i różnorodność możliwych czynników społecznych zaburzających rozwój wymusza konieczność poszukiwania ich obecności w takich ważnych (według teorii systemowych i kontekstualnych) dla życia i rozwoju środowiskach, jak rodzina, instytucje wychowawczo-dydaktyczne (przedszkole, szkoła) oraz grupa rówieśnicza (Brzezinska, 2007). Identyfikację destrukcyjnych czynników społecznych ułatwia analiza interpersonalnych interakcji, w ramach których mogą aktualizować się niekorzystne dla rozwoju i zachowania wpływy osób znaczących (ujawniające się poprzez postawy, relacje emocjonalne, komunikację, właściwości grupy rówieśniczej). Negatywne konsekwencje wynikające z ich obecności w różnych fazach życia człowieka powstają na podłożu deprawacji potrzeb, uruchamianych obronnych reakcji, identyfikacji i naśladownictwa – patomechanizmów kształtujących i utrwalających nieprawidłowe wzorce zachowania (Domachowski, 1991a, b).

ŚRODOWISKO RODZINNE

Rodzina – grupa ludzi pozostających ze sobą w związkach biologicznych (pokrewieństwo) i emocjonalnych, mająca własne miejsce w przestrzeni (obszar zamieszkania – usytuowania), świadomość własnej odrębności i własnej organizacji życia (role społeczne, system wartości, tradycje i obyczaje, przeżywane trudności i sposoby ich rozwiązywania, por. De Barbaro, 1994; Rembowski, 1986).

Organizacja życia rodziny (systemu) jej członków (podsystemów) może być analizowana pod względem wielu ważnych zmiennych socjopsychologicznych. Wybór kryteriów uwzględnianych w analizie rodziny zależy od sposobu jej definiowania, znaczenia nadawanego poszczególnym zmiennym (składnikom) wyodrębnianym w systemie oraz celu badań (teoretyczny – analiza zmian dotyczących liczebności dzieci, praktyczny – pozwalający zrozumieć środowiskową genezę przeżywanych przez jednostkę trudności).

Zazwyczaj o wyborze kryteriów analizy decyduje operacjonalizacja pojęcia „życie rodzinne” – zmierzająca do wyodrębnienia jego składników, szczególnie tych, które odgrywają istotną rolę w genezie prawidłowego i nieprawidłowego rozwoju dziecka i jednocześnie są na tyle wyraziste, że mogą podlegać wartościowaniu podczas badań psychologicznych lub socjologicznych.

Ważnymi aspektami życia rodzinnego mogą być: liczba członków rodziny, układ ich pozycji i ról społecznych, przestrzenne usytuowanie, więzi emocjonalne, struktura władzy i autorytetów, granice swobody, stosunek do dziecka (Popielarska, 1989).

Praktyka psychologiczna wskazuje, że do zjawisk składających się na życie rodzinne, odgrywających szczególnie istotną rolę w genezie zaburzeń rozwoju i zachowania dzieci, należą: cechy osobowościowe rodziców, relacje uczuciowe między nimi, ich stosunek do dziecka, przebieg komunikacji oraz istniejące na terenie rodziny, względnie trwałe mechanizmy zapewniające stałość wypracowanego modelu funkcjonowania systemu rodzinnego. Poszczególne elementy życia rodzinnego nie działają w izolacji, tworzą sieć powiązań. Zdobyte informacje na temat dowolnie wybranego socjopsychologicznego czynnika ilustrują jednocześnie inne, ważne dla rozwoju dziecka elementy składowe życia rodzinnego, np. cechy osobowości rodziców determinują ich postawy wobec dziecka (sposób spostrzegania, więź emocjonalną oraz zachowanie wobec niego), sposób komunikowania się z nim, a także zdolność do zaspokajania jego potrzeb.

RODZICE – FUNKCJONOWANIE W ROLACH MAŁŻEŃSKO-RODZICIELSKICH

Analizując strukturę osobowości, dominujące cechy, zachowanie rodziców, do czynników zagrażających prawidłowemu rozwojowi dziecka zaliczamy m. in.:

- nadmierną dominację lub uległość któregoś z rodziców,
- separację emocjonalną – brak więzi uczuciowych między rodzicami oraz rodzicami i dziećmi,
- konfliktowe relacje między rodzicami,
- zaniedbywanie funkcji opiekuńczych w stosunku do dziecka – przerzucanie opieki nad nim na inne osoby lub instytucje,
- nadmierną symbiozę, uzależnianie dziecka od siebie, świadome lub nieświadome wiązanie go ze sobą (brak zgody na jego niezależność, samodzielność),
- nadmierną, niedostosowaną do fazy rozwojowej ingerencję w przeżycia dziecka,
- trudności z utrzymaniem ról zdeterminowanych płcią biologiczną,
- nieprawidłowe funkcjonowanie w rolach rodzinnych, zaniedbywanie roli ojca – matki, nadmierna koncentracja na rolach małżeńskich (męża, żony),
- uwodzicielskie, erotyczne zachowanie rodzica wobec dziecka,
- przewlekłe zaburzenia emocjonalne,
- lękową postawę matki wobec obowiązków, zdarzeń,

– nieobecność psychiczną ojca, jego niedojrzałość, zdominowanie przez żonę lub obecność ojca ujawniającego rygorystyczne, agresywne, paranoidalne postawy wobec dziecka (Popielarska, 1989).

PROCES KOMUNIKOWANIA SIĘ – POROZUMIEWANIA NA TERENIE RODZINY

Bardzo ważną rolę w organizacji życia rodzinnego odgrywa proces komunikowania się osób pozostających ze sobą w formalnych i nieformalnych związkach. Nieprawidłowa komunikacja może być źródłem różnego typu trudności w rozwoju i zachowaniu osób uczestniczących w procesie wymiany informacji. Różne przejawy zaburzonej komunikacji leżą u podłoża negatywnej samooceny, poczucia małej wartości, trudności w pełnieniu ról oraz uruchamianych mechanizmów obronnych eskalujących konflikty między poszczególnymi ogniwami systemu rodzinnego. Do negatywnych właściwości w procesie komunikowania się, występujących w obrębie rodziny, należą:

- brak lub niepełny przepływ informacji,
- sprzeczność między przekazywanymi komunikatami werbalnymi i niewerbalnymi,
- niejasne, zawołowane komunikaty,
- komunikaty obniżające poczucie wartości, przekazywane w sposób powodujący deprawację potrzeby znaczenia, uznania,
- komunikaty zaprzeczające (negujące) trafnie rozpoznanej przez dziecko treści informacji,
- przekazywana w komunikatach irracjonalna interpretacja zachodzących w otoczeniu dziecka zdarzeń społecznych i przyrodniczych,
- przekazywane, świadomie lub nieświadomie, informacje utrudniające prawidłowe rozumienie popularnych pojęć odgrywających ważną rolę w regulacji interpersonalnych relacji (miłość, zaradność, wychowanie, dyscyplina utrzymywana głównie przez stosowanie kar fizycznych),
- przekazywanie niekorzystnego dla rozwoju systemu opinii, przekonań, norm (tzw. toksycznych komunikatów).

Każdy z przejawów nieprawidłowej komunikacji determinuje nieco inne problemy rozwojowe. Powtarzające się nieuzasadnione negowanie zdolności dziecka do trafnego rozpoznawania treści nadawanych komunikatów utrwala jego trudności w dalszych etapach życia, w prawidłowej interpretacji informacji napływających zarówno ze świata zewnętrznego, jak i wewnętrznego (z własnego ciała).

Niezgodność przekazywanych przez opiekunów komunikatów werbalnych i niewerbalnych – opisana przez G. Batsona jako przejaw podwójnego wiązania (Domachowski, 1991a) – naraża dziecko na dyskomfort psychiczny, wyni-

kający z trudności w wyborze właściwych sposobów reagowania. Przeżywanie przez dziecko tego typu trudności jest nieuniknione, gdy matka na poziomie werbalnym deklaruje miłość do dziecka, zachęca go do bliskiego kontaktu, a na poziomie niewerbalnym, poprzez sygnały płynące z jej organizmu, przekazuje mu informacje świadczące o odtrącaniu, pozbawianiu go bliskości fizycznej. W sytuacji sprzecznych komunikatów, wymierza dziecku także karę za dostosowywanie zachowania do którejś z dwóch sprzecznych informacji: wyrzuty – negatywne oceny, gdy dostosowuje się ono do komunikatu niewerbalnego i unika z nią kontaktu; odtrącanie go, gdy dostosowuje się do komunikatu werbalnego i poszukuje bliskości fizycznej z matką. Konsekwencją przeżywanego przez dziecko przewlekłego konfliktu typu dążenie – unikanie może być zablokowanie ważnych dla rozwoju form aktywności, np. odmowa uczestnictwa w procesie komunikowania się – mutyzm, agresywne zachowanie jako metoda radzenia sobie z sytuacją trudną lub ucieczka w świat nierealny, wskazująca na poważne zaburzenia psychiczne.

Zaburzone relacje między rodzicami i dziećmi, partnerami pozostającymi w relacji małżeńskiej lub narzeczeństwa niejednokrotnie spowodowane są nieprawidłową komunikacją – świadomie bądź nieświadomie przekazywanymi w okresie dzieciństwa przez opiekunów opiniami, przekonaniem i normami utrudniającymi prawidłowe funkcjonowanie w różnych rolach społecznych. Analiza trudności zgłaszanych lub odkrywanych w procesie terapii wskazuje, że niespełniające osobistych bądź społecznych oczekiwań wzorce zachowania mają swoją genezę w niesprzyjających rozwojowi i przystosowaniu, przekazywanych w sposób bezpośredni lub pośredni przez opiekunów, asymilowanych przez dziecko, informacji determinujących jego aktualny styl życia. Wśród wielu możliwych przekazywanych informacji mogą być komunikaty toksyczne zawierające krytyczne uwagi dotyczące wyglądu, inteligencji dziecka albo komunikaty lekceważące potrzebę nawiązywania z nim partnerskich relacji. Przykładem tego typu wygłaszanych toksycznych opinii, przekonań mogą być np. następujące: potrzeby dzieci nie powinny wchodzić w kolizję z potrzebami rodziców; dzieci istnieją po to, aby spełniać oczekiwania rodziców; rodzice są po to, aby służyć swoim dzieciom; rodzic dobry, silny – dziecko słabe, złe; jesteś niedobrym, gorszym niż twój brat dzieckiem; jesteś tak samo niedobry jak twój ojciec (matka). Tego typu komunikaty wyzwalają zazwyczaj bezpośrednio po ich usłyszeniu różnorodne konsekwencje – mogą to być negatywne emocje, poczucie małej wartości, destrukcyjne mechanizmy obronne. Toksyczne komunikaty mogą powodować również negatywne konsekwencje występujące jako reakcje odroczone, aktualizujące się w okresie młodzieńczym bądź dorosłości podczas podejmowania nowych ról. Niżej zamieszczone komunikaty słyszane w dzieciństwie i uznane za własne przekonania, mogą stać się ważnymi, powielanymi

sądami determinującymi różnorodne postawy utrudniające właściwe rozwiązywanie różnych problemów życiowych – np.:

- nie wolno się rozwodzić,
- kobieta nie poradzi sobie bez mężczyzny,
- rodzenie jest straszną męką,
- nie wolno się umawiać z kimś wyznającym inną religię,
- każdy mężczyzna pragnie wykorzystać kobietę,
- dobry mąż to taki, który jest podobny do twego ojca,
- nikomu nie wolno ufać.

Wśród przekazywanych komunikatów mogą znaleźć się również takie, które nie zostały wypowiedziane wprost, ale, powtarzane w sposób umożliwiający odczytanie ich domyślnej treści, stają się źródłem niepowodzeń życiowych, przewlekłego dyskomortu psychicznego, np.:

- nie osiągasz większego sukcesu niż twój ojciec,
- nie bądź smodzielny,
- nie bądź szczęśliwa, nie wolno ci doznawać szczęścia,
- nie wolno ci dorosnąć, musisz być małą, niezaradną dziewczynką,
- życie to ciężki obowiązek, trud,
- troszcz się o innych bez względu na to, ile mogłoby cię to kosztować,
- nie nawiązuj zdrowych, normalnych kontaktów (F o r w a r d, 1992).

Narażone na negatywne – toksyczne komunikaty dziecko asymiluje ich treści i rozwija się dostosowując do zwerbalizowanych opinii i ocen osób znaczących, które – wielokrotnie powtarzane – kształtują u niego cechy – postawy utrudniające realizację ważnych zadań życiowych. Do takich należą m. in. następujące cechy:

- negatywna samoocena – poczucie małej wartości w związku z powtarzającymi się krytycznymi uwagami dotyczącymi wyglądu zewnętrznego, inteligencji, osiągnięć szkolnych,
- obniżony poziom aspiracji w doborze osób zaspokajających potrzebę afiliacji – wchodzenia w bliskie relacje międzyosobowe,
- trudności w nawiązywaniu partnerskich relacji interpersonalnych,
- niezaradność, niesamodzielność, niedojrzałość,
- brak wiary w możliwość odnoszenia sukcesów, doznawania szczęścia,
- nadmierne, bezrefleksyjne (ślepe) posłuszeństwo wobec autorytetów – obsesyjne ich poszukiwanie,
- trudności w podejmowaniu decyzji,
- nadmierna zależność formułowanych ocen, podejmowanych decyzji, od przewidywanej aprobaty innych osób,
- stała obecność – zaleganie negatywnych emocji, takich jak lęk, poczucie upokorzenia, wstyd, agresja, poczucie winy.

Klasyfikacja systemów rodzinnych

Sposób funkcjonowania systemów rodzinnych pozwala wyróżnić ich różne typy. W zależności od przyjętych kryteriów analizy, podział systemów może być dychotomiczny lub uwzględniający wielość możliwych jego wariantów. Wśród wyodrębnionych w literaturze typów systemów rodzinnych zauważa się zarówno takie, które zawierają negatywną konotację i oceniane są jako nieprawidłowe – niekorzystne dla rozwoju dziecka, jak również inne, w których brak lub obecność patogenicznych czynników społecznych można stwierdzić jedynie przeprowadzając wielokierunkowe analizy. Przyjmując niżej wymieniane kryteria można wyodrębnić następujące typy rodzin:

- liczba partnerów w małżeństwie (związku): rodziny monogamiczne lub poligamiczne,
- przestrzenna lokalizacja partnerów związku: małżeństwa endogamiczne i egzogamiczne (te ostatnie, gdy partnerzy pochodzą z różnych terytorialnych społeczności),
- sprawowanie władzy: rodzina patriarchalna (ojciec) i matriarchalna – matka sprawuje w rodzinie władzę,
- zasada – sposób dziedziczenia nazwiska (majątku): patrylineat (od ojca), matrylineat (nazwisko przyjęte od matki),
- posiadłość, w której zamieszkują partnerzy tworzący rodzinę: małżeństwo patrylokalne oraz matrylokalne (rodzina usytuowana w posiadłości matki),
- liczba członków rodziny: dzieci – rodziny mało- i wielodzietne: pokoleń – rodziny dwu- i trzygeneracyjne oraz rodzina rozszerzona – rodzina dwugeneracyjna, w której dzieci kontaktują się codziennie z mieszkającymi oddzielnie dziadkami,
- liczba osób pełniących role rodzicielskie: rodzina pełna i niepełna – brak jednego z rodziców z powodu śmierci, rozpadu, rozwodu, rodzina pozamałżeńska – samotna matka lub ojciec wychowuje dziecko,
- miejsce zamieszkania: rodzina wiejska i miejska,
- sytuacja materialna rodziny: rodziny o niskiej, przeciętnej oraz wysokiej pozycji ekonomicznej (materialnej),
- postawy rodziców wobec wartości: rodzice – rodzina kultywująca wartości duchowe (społeczne, naukowe, artystyczne), materialne (konsumpcyjne) oraz zarówno materialne, jak i duchowe,
- sposób (styl) wychowania potomstwa: demokratyczny, liberalny, autokratyczny,
- postawy moralne rodziców: rodziny zdrowe pod względem moralnym lub zdemoralizowane – patologiczne,
- więź społeczna między członkami (podsystemami) rodziny: normalne (stwarzające odpowiednią atmosferę, zaspokajające wzajemnie własne potrzeby), rozbite (gdy brak jednego z rodziców z powodu śmierci, separacji, rozwodu,

wyjazdu – emigracji zarobkowej), zreorganizowane (wejście jednego z rodziców w kolejny, sformalizowany związek), zdeorganizowane (w których dominują stosunki konfliktowe spowodowane alkoholizmem, zdradą, patologiczną podejrzliwością), zdemoralizowane (pozostające w konflikcie z prawem, sąsiadami, nieświadczące opieki nad dziećmi, zachęcające je do łamania norm), rodziny zastępcze (adopcyjne) spełniające funkcje opiekuńczo-wychowawcze wobec dzieci, z którymi nie łączy ich więź biologiczna,

– postawa wobec zadań związanych z wychowaniem dzieci: rodzina wydolna wychowawczo – prawidłowo realizująca podstawowe funkcje (zaspokajania potrzeb, świadczenia opieki, kontroli, spełniająca funkcje: socjalizacyjną, emocjonalną, ekspresyjną i psychohigieniczną), dysfunkcjonalna – niewydolna wychowawczo,

– podatność na wpływy społecznego środowiska zewnętrznego: systemy rodzinne otwarte lub zamknięte (A d a m s k i, 1984; T y s z k a, 1974).

Szczególnie niekorzystne warunki do rozwoju dziecka stwarzają rodziny niepełne – rozbite, zrekonstruowane, zdeorganizowane i zdemoralizowane.

W rodzinie niepełnej dzieci wychowywane bez ojca lub matki, pozbawione są wzorca ułatwiającego nabywanie cech skoncentrowanych wokół płci biologicznej. Dodatkowo chłopcy wychowywani bez matek, dziewczęta bez ojców mogą mieć trudności w nawiązywaniu partnerskich kontaktów z przedstawicielami płci odmiennej. Badania Stolza, Bacha, Tilleri (R e m b o w s k i, 1986) wskazują, że chłopcy pozbawieni systematycznego kontaktu z ojcem częściej niż ich rówieśnicy z pełnych rodzin prezentują gorsze przystosowanie do życia. Charakterystyczny jest dla nich zestaw takich cech, jak: bojaźliwość, upór, agresywność, trudności w nawiązywaniu kontaktów z rówieśnikami, trudności w przystosowaniu do wymagań szkolnych, tendencja do konstruowania idealistycznego obrazu ojca (R e m b o w s k i, 1986).

W rodzinach zrekonstruowanych występuje duże prawdopodobieństwo pojawienia się zaburzonych relacji między dzieckiem i przybrany rodzicem oraz między rodzeństwem pochodzącym z dwóch różnych związków. Dzieci żyjące w rodzinach zrekonstruowanych mogą być narażone na różne (konfliktowe) wpływy wychowawcze wcześniejszych i aktualnych partnerów związku małżeńskiego (decyduje o tym pamięć postaw wychowawczych nieżyjącego rodzica, ingerencja ojców – matek mimo rozpadu małżeństwa i braku ich codziennej obecności).

Cechą charakterystyczną rodzin zdeorganizowanych, niekorzystnie wpływającą na rozwój dziecka, jest panujący w nich chaos, atmosfera wzajemnej nieufności i wrogości, brak pozytywnych więzi emocjonalnych.

Największe zagrożenie dla prawidłowego rozwoju dziecka zauważalne jest w rodzinach zdemoralizowanych, w których rodzice – opiekunowie prezentują wzorce zachowania – alkoholizm, kradzieże, rozboje, przemoc, prostytutka, stręczycielstwo lub włóczęgostwo, które są sprzeczne z uznawanymi i akcepto-

wanymi powszechnie normami i wartościami. Dzieci żyjące w rodzinach pozostających w stałej kolizji z prawem, zasadami moralno-społecznymi, narażone są na fizyczne maltretowanie, seksualne wykorzystywanie, zastraszanie, wywłaszczanie z przestrzeni życia rodzinnego (Izdebska, 2000; Majkowski, 1997).

Nieprawidłowo funkcjonujące rodziny zaburzają rozwój dziecka poprzez niszczenie – wykluczenie mechanizmów (zaspokojone podstawowe potrzeby, naśladownictwo akceptowanych społecznie wzorców zachowania, wychowanie uwzględniające adekwatne do wieku dziecka zadania rozwojowe) ułatwiających dokonywanie się w nim pozytywnych, progresywnych zmian.

Szczególnie niekorzystny wpływ na rozwój mają systemy rodzinne, w których zauważalna jest obecność następujących faktów:

- alkoholizm i narkomania,
- prostytutka,
- rozpad więzi – sytuacje porzucenia, odtrącenia, zagrożenia,
- nieprzestrzeganie (łamanie) norm moralnych – kolizja z prawem, spowodowana takimi postawami, jak: wandalizm, kradzieże, sutenerstwo, rozboje,
- wadliwe wzorce zachowania opiekunów przy zaspokajaniu własnych potrzeb,
- nieakceptowany społecznie styl życia: włóczęgostwo, żebractwo, nieświadczenie pracy, wielość partnerów życiowych, negowanie obowiązków szkolnych dziecka,
- różne formy przemocy: znęcanie się psychiczne (wciąganie w konflikty, osadzanie dziecka w roli, do której nie dorosło, szantaż emocjonalny, komunikaty obniżające poczucie własnej wartości) i fizyczne (maltretowanie, wykorzystywanie seksualne – pedofilia (Pospiszyl, 1999),
 - zaburzona, toksyczna komunikacja,
 - nieświadczenie opieki w różnych przełomowych okresach życia,
 - ubóstwo materialne,
 - separacja emocjonalna,
 - erotyzacja stosunku rodzic – dziecko,
 - nadmierna symbioza – wiązanie dziecka,
 - patologia ról w rodzinie (Popielarska, 1989),
 - niski poziom wykształcenia – brak wiedzy dotyczącej potrzeb dziecka, sposobów rozwiązywania konfliktów, spędzania wolnego czasu,
 - brak zachowań wspierających i kontrolujących,
 - obecność przewlekłych, sięgających rodzin pochodzenia, konfliktów.

Wielość możliwych przejawów nieprawidłowego funkcjonowania systemów rodzinnych może mieć bezpośredni lub pośredni związek z różnymi formami zaburzeń w rozwoju (mutyzm, autyzm, zespół nadpobudliwości psychoruchowej, nieprawidłowy rozwój osobowości, którego wskaźnikami są różne formy zaburzeń w zachowaniu, np.: nerwowość, zespoły nerwicowe, zacho-

wanie aspołeczne i antyspołeczne, przestępczość). Uwzględniając złożoność przyczyn, tzn. czynniki biologiczne, społeczne (Pecyna, 1998; Spionek, 1981), leżących u podłoża różnych wariantów nieprawidłowego rozwoju, które znajdują odbicie w różnych teoriach wyjaśniających mechanizm powstawania zaburzeń (Cierpiąłkowska, 2009; Sęk, 2008), nieuzasadnione z punktu widzenia psychologicznego byłoby pomijanie znaczącej roli faktów świadczących o deficytach w opiece i wychowaniu w genezie i dynamice zaburzeń (Pecyna, 1998). W trakcie praktycznej, psychologicznej działalności zawodowej zauważa się, że:

- liberalny system wychowania opóźnia proces socjalizacji dziecka, natomiast system autokratyczny utrudnia rozwój „ja” osobowego (umiejętność planowania zadań i środków do ich realizacji oraz umiejętność podejmowania decyzji),

- urazowe, traumatyczne wydarzenia w rodzinie mogą wyzwać u dziecka różne formy protestu i obrony, m. in. odmowę werbalnego komunikowania się (mutyzm),

- matka nieakceptująca ciąży, odrzucająca emocjonalnie dziecko, nieodpowiadająca na jego próby nawiązania z nią kontaktu, stwarza dogodne tło dla uogólniających się zaburzeń w rozwoju (zaburzenia przywiązania, autyzm wczesnodziecięcy, zespół Aspergera),

- chaotyczne, nieustabilizowane bodźcowo środowisko rodzinne, rygorizm w wychowaniu, niewłaściwe, hamujące aktywność ruchową dziecka postawy rodziców mogą być czynnikami utrwalającymi (lub wyzwalającymi) objawy nadpobudliwości psychoruchowej.

Niesprzyjająca prawidłowemu rozwojowi konfiguracja czynników społecznych jest szczególnie zauważalna w badaniach nad przyczynami przestępczości nieletnich. Analizując społeczne środowisko życia młodzieży niedostosowanej, stwierdza się następujące fakty: niekonsekwentne praktyki wychowawcze rodziców, przewlekłe zaniedbywanie dzieci, stały brak dozoru we wczesnym dzieciństwie, powtarzające się zmiany opiekunów, zła sytuacja materialna rodziny, przewlekłe choroby (zwłaszcza psychiczne rodziców), częste pobyty dziecka w placówce opiekuńczo-wychowawczej. Dzieci wkraczające na drogę przestępstwa są we wczesnym dzieciństwie częściej niż inne maltretowane fizycznie i psychicznie przez rodziców, częściej ulegają z powodu złej opieki wypadkom samochodowym lub innym i doznają różnorodnych obrażeń (Sulestrowska, 1989). Dzieci z grupy wysokiego ryzyka predysponującego do zaburzeń w zachowaniu – przestępczości, wywodzą się zazwyczaj z rodzin, w których:

- występują różnego rodzaju patologie społeczne (alkoholizm, przestępczość, prostytutka),

- struktura jest zaburzona z powodu rozpadu małżeństwa bądź obecności nieprawidłowych wzorców funkcjonowania osób znaczących,

– zaznacza się prymitywizm, który znajduje odzwierciedlenie nie tylko w poziomie wykształcenia rodziców, ale również w przyjmowanych przez nich postawach wychowawczych, brakach podstawowej wiedzy dotyczącej wychowania dziecka, sposobach spędzania wolnego czasu oraz rozwiązywania konfliktów,

– istnieją głęboko skrywane konflikty, których źródło sięga rodzin pochodzenia,

– rodzice nie udzielają wsparcia swoim dzieciom, co w konsekwencji powoduje obniżenie ich wychowawczych wpływów (Hołyst, 2000).

Pojedyncze czynniki lub ich współwystępowanie stwarzają ryzyko zaburzeń w zachowaniu poprzez wyzwalanie wielu odpowiedzialnych za kształtowanie nieprawidłowej osobowości mechanizmów. Pojawiające się aspołeczne i anty-społeczne zachowania stają się zastępczym sposobem zaspokajania potrzeb, spełniają formę zemsty, karania rodziców za ich niewłaściwe postawy, stają się zadośćuczynieniem za doznawane cierpienia, sposobem na zdobycie duchowych i materialnych korzyści, zachowaniem spełniającym nieuświadomione pragnienia rodziców (kryminogennych rodzin) bądź ich celem jest poszukiwanie atrakcyjniejszych od proponowanych przez nieakceptowanych rodziców (ojca), doświadczeń i wzorców zachowania (Sulestrowska, 1989)

Mechanizmy generujące i utrwalające obecność społecznych, patogennych czynników

Nieprawidłowo funkcjonujące systemy rodzinne mają własne, wypracowane mechanizmy zapewniające obecność i stałość patogennych czynników zlokalizowanych w ich strukturze. Obecność tych czynników, ich mniej lub bardziej jawny charakter, wpływ na stan psychiczny, sporadycznie podlega ocenie osób (instytucji) spoza systemu rodzinnego. Jedynie bardziej wyraziste zjawiska (np z kręgu patologii społecznej), zagrażające życiu i rozwojowi najsłabszym ogniwom systemu, podlegają moralno-prawnym ocenom i sankcjom. Inne, występujące w postaci niedostępnej obserwatorowi w sposób bezpośredni (zamaskowane), odkrywane są jedynie w ramach teoretycznych i praktycznych (sesje psychoterapeutyczne) analiz psychologicznych wyjaśniających możliwą genezę trudności w pełnieniu ważnych ról społecznych (Domachowski, Sęk, 1991). Wśród mechanizmów zaburzających prawidłowe funkcjonowanie systemów rodzinnych, będących jednocześnie źródłem bieżących lub odroczonego w czasie, trudności osób w różnym wieku, istotną rolę mogą odegrać takie, jak: mechanizm ukrytych lojalności (opisany przez M. Sparka), koluzyjne związki (mechanizm opisany przez J. Willego), delegowanie do podejmowania ról i zadań (model delegacji rodzinnej H. Stierlinga), zawierane przymierza i koalicje między podsystemami oraz uruchamianie

mechanizmy obronne (racjonalizacja, zaprzeczanie, projekcja) maskujące różne formy patologii. W systemach rodzinnych każdy podsystem (osoba) spełnia przyjętą (wyznaczoną) rolę. Podjęcie tych ról i ich pełnienie przez członków systemu zapewnia mu swoisty, nienaruszalny, panujący w rodzinie porządek. Podejmowane z zewnątrz lub wewnątrz systemu próby destabilizacji istniejącej równowagi i wypracowanie nowej, uruchamiają różne formy obrony utrwalonego sposobu funkcjonowania rodziny (np. narzucony obowiązek zachowania tajemnicy, chroniący przed zewnętrzną ingerencją; zaprzeczanie, racjonalizacja podlegających negatywnej ocenie społecznej, istniejących wewnątrz systemu przejawów życia, podtrzymywanie patologicznej równowagi poprzez tworzenie trójkątów, przymierzy i koalicji).

Mechanizm zaprzeczania przyjmuje najczęściej dwie formy negacji obciążających rodzinę faktów: nie dzieje się nic złego lub coś było złe, ale tego już nie ma – to się nie powtórzy. Powszechnie używaną formą zaprzeczania i racjonalizacji jest „przemetkowanie” istniejącego problemu i zamaskowanie go (ukrycie) poprzez wykorzystanie eufemizmów (stosowanie przemocy jest utożsamiane z działaniami dyscyplinującymi, a przewlekły alkoholizm interpretowany jako ważny środek osiągnięcia celów – załatwiania ważnych spraw). Trwałe zaburzenia w funkcjonowaniu podsystemów mogą być podtrzymywane także za pośrednictwem mechanizmu projekcji polegającego na obarczaniu dziecka winą za toksyczne zachowania rodziców (alkoholizm) lub przypisywaniu mu właściwości charakterystycznych dla osób pełniących znaczącą rolę w ramach systemu rodzinnego (ojciec, matka). Również sabotaż może być uruchamianą wewnątrz systemu formą aktywności przeciwdziałającą zaistniałym próbom zmiany nieprawidłowego funkcjonowania rodziny, siłą, która pozwala zachować wypracowaną patologiczną homeostazę, np. brak zgody na wypadnięcie ojca z roli alkoholika (Forward, 1992). Tworzone w obrębie systemu trójkąty, przymierza, koalicje, wzmacniają możliwość osiągnięcia ważnych celów przez istniejące w grupie rodzinnej, skłócone podsystemy (rodzice – dzieci; kobiety – mężczyźni; uzależnieni – bez objawów uzależnienia). Tworzenie trójkątów – łączenie się i współdziałanie osób, staje się ważną formą wsparcia – pomocy w osiągnięciu jakiegoś celu. Łączenie się osób – tworzenie dodatkowych podsystemów, może przyjmować formę przymierza lub koalicji. Przymierze jest związkiem osób, zawierającym w swojej strukturze elastyczną granicę, zapewniającą możliwość przejścia do innego podsystemu. Organizowanie relacji utożsamianej z przymierzem determinują potrzeby osób mających taką samą płć biologiczną, będących w tym samym wieku, mających podobne zainteresowania oraz jakiś ważny, bieżący lub (rzadziej) długofalowy cel, który pragną osiągnąć. Ten rodzaj relacji nie musi powstawać pod wpływem intensywnie zaznaczającej się patologii w obrębie systemu rodzinnego ani też jej utrzymywać na zasadzie sprzężenia zwrotnego. Zazwyczaj przymierze jest związkiem krótkotrwałym, zawierającym pod wpływem sytuacyjnie pojawiających się

różnic wśród osób należących do kręgu rodzinnego, w systemach ich wartości, bieżących potrzeb, sposobach ich zaspokajania. Tworzone koalicje to podsystemy z reguły trwałe, wyraźnie odgraniczone od innych, a osoby do nich należące zwalczają lub podtrzymują inny podsystem, który postrzegają jako patologiczny lub naruszający ich porzeby i interesy, możliwość funkcjonowania w bardziej lub mniej jawnych, przyjętych rolach. Powstają spontanicznie bądź na zasadzie przemyślanej i zaplanowanej presji któregoś z członków rodziny. Koalicja jest związkiem osób, który w mniejszym stopniu (niż przymierze) podatny jest na oddziaływania terapeutyczne korygujące (lub eliminujące) sens i sposób jego funkcjonowania (F o w a r d, 1992; P o p i e l a r s k a, 1989).

Organizacja życia rodzinnego może być oparta na jawnej lub ukrytej lojalności wobec tradycji rodzinnej. Efektem funkcjonowania tego typu mechanizmu jest postępowanie – zachowanie osób znaczących, będące odbiciem schematów ukształtowanych doświadczeniem w rodzinie, z której pochodzą partnerzy związku małżeńskiego. Przejawem wierności tradycji rodzinnej jest posłuszeństwo wobec przekonań, norm wyniesionych z domu rodzinnego (np. przekonanie, że kobieta nie przetrwa bez mężczyzny; dzieci nie powinny opuszczać rodziców; kobiety są obywatelami drugiej kategorii). Tego typu przekonania są pielęgnowane i powielane, gdyż stają się uświadomioną lub nieuświadomioną receptą na życie, wzorcem zachowań spełniających oczekiwania rodziców, chronią przed poczuciem winy oraz przed utratą moralnego i materialnego wsparcia ze strony osób, które ukształtowały tradycję rodzinną. W systemie rodzinnym mogą współwystępować sprzeczne (podporządkowane tradycji rodzinnej każdego z partnerów związku małżeńskiego) zasady postępowania i powodować stale obecne konflikty lub utrwalane, patologiczne sposoby przystosowania – utrzymywania harmonii rodzinnej (np. tolerancja okresowego bądź ciągłego picia, tolerancja zdrad małżeńskich, podejmowana spontanicznie lub pod wpływem nacisku – zlecenia, rola osoby chorej w celu rozwiązania problemu rodzinnego przez zastąpienie go innym – choroba dziecka integruje rodziców i chroni ich przed rozwodem (F o r w a r d, 1992; S t r o j - n o w s k i, 1985).

Opracowany przez H. Stierlinga model delegacji rodzicielskiej wyjaśnia genezę wielu niejawnych ról pełnionych przez dzieci – ról, które zaburzają ich rozwój, przebiegający na tle patologicznych potrzeb rodziców decydujących o sposobie funkcjonowania systemu rodzinnego. Delegacja (*delegate*) jest pojęciem skupiającym w sobie dwa znaczenia: wysłać oraz zlecać (formułować polecenie). Akt wysłania jest aktem odśrodkowym pozwalającym dziecku oddalić się od domu rodzinnego. Natomiast zlecenie (polecenie) towarzyszące wysłaniu zawiera siłę dośrodkową, gdyż jego realizacja spełnia funkcję zaspokajania potrzeb rodziców – trwale wiąże dziecko z domem rodzinnym. Delegacje mogą być decyzjami podejmowanymi w sposób zarówno świadomy, jak i nieświadomy. Również towarzyszące delegacji zlecenie może nie być

w pełni uświadomione i zwerbalizowane. Realizacja zlecenia wypacza rozwój dziecka zawsze wtedy, gdy nie jest ono dostosowane do jego możliwości psychofizycznych, wchodzi w kolizję z jego potrzebami lub jest w opozycji do innych poleceń (powinności) formułowanych przez znaczące osoby (ojciec – matka – nauczyciel). Analiza treści zleceń wskazuje, że mogą one być formułowane w celu zaspokajania potrzeb popędowo-afektywnych, poznawczych lub potrzeb pozwalających rodzicom utrzymać idealny obraz własnej osoby. Delegacje, zawarta w nich treść zleceń, mogą być odbiciem potrzeb pochodzących z trzech warstw osobowości: „id”, „ego” i „superego”. Dziecko wykonując zlecenie zaspokajające potrzeby emocjonalno-popędowe (formułowane w płaszczyźnie „id”), dostarcza rodzicom podnieć i emocji, których obecnie (także w przeszłości) nie mogą doznawać. Zlecając kontakt z narkotykami, przygodne kontakty seksualne, rodzic dostarcza sobie ekscytujących wrażeń, których brakuje mu w zrutynizowanym życiu. Wśród zleceń, zaspokajających potrzeby poznawcze (formułowanych w płaszczyźnie „ego”) mogą być takie, które zapewniają wsparcie jednemu z rodziców uczestniczących w konflikcie, zdobycie ważnych informacji od wykonującego ciekawy zawód dziecka, lub stabilizują i wzmacniają słabe ego rodzica, realizując niespełnione dążenia ambitnego ojca, który karząc za złe zachowanie, które zlecił, zapewnia sobie poczucie siły. Inne zlecenia, zapewniające poczucie własnej wartości (formułowane w płaszczyźnie superego) wzmacniają idealny obraz ojca (matki), gdy dziecko wykonuje zlecenia pożądane, ale nieosiągnięte przez rodzica (np. zlecenie zdobycia wyższego wykształcenia, prestiżowego zawodu, wysokiego statusu materialnego, zlecenie przestrzegania zasad życia uwalniających od poczucia winy – zapewniających posiadanie „czystego sumienia”). Wśród możliwych zleconych dziecku przez osoby znaczące rolę, szczególnie niekorzystne dla jego rozwoju wydają się takie, jak: rola kozła ofiarnego, wybitnie zdolnego i grzecznego. Bazą dla wielu ról, zasad postępowania, są formułowane w sposób jawny lub zawołany werbalne komunikaty – zlecenia, które mogą mieć formę następujących nakazów:

- odnoszenia sukcesów bez względu na rodzaj płaconej ceny,
- wybitnych osiągnięć szkolnych, zawodowych, towarzyskich,
- licznych przygód miłosnych (nieдоступnych starzejącym się rodzicom),
- niezwyklej czystości moralnej (która nobilituje rodziców, odciąża ich „zaśmiecone” sumienia),
- posiadania, nabywania cech – właściwości, których nie mogli osiągnąć lub pozbyć się rodzice w toku swego rozwoju.

Odnoszące się do konkretnej osoby zlecenia mogą być:

- zgodne z talentami, możliwościami delegowanego,
- spójne wewnętrznie, jasne pod względem treści,
- konfliktowe, wewnętrznie sprzeczne (np. masz być uczciwy, inny niż złodzieje, którym się dobrze powodzi),

– nie zawierające konkretnego zlecenia – misji, gdy dziecko jest wysłane (wyrzucone) z domu i w konsekwencji wchłonięte przez grupę nieformalną (bandę),

– pozbawione warunków do ich realizacji (gdy np. zlecenie wybitnych osiągnięć szkolnych istnieje na tle chaotycznego środowiska domowego).

Delegacje – zlecenia wyzwalały różne, decydujące o przebiegu rozwoju reakcje osób, których dotyczą, np.:

– lojalność wobec dawcy zlecenia, nieprzeciwstawianie się,

– lojalność pozorna maskująca poczucie instrumentalnego traktowania – wykorzystywania powodującego przeżywanie buntu, złości, agresji, potrzeby zemsty (Grzesiuk, 1987; Minuchin, 1975; Orwid, Pietruszewski, 1993; Sęk, 1991a).

W obrębie rodziny zdarzają się międzyosobowe związki koluzyjne – nieprawidłowe ustosunkowania istniejące w relacji małżeńskiej, opisane w literaturze przez J. Willego. Powstają one w wyniku nierozwiązanych w okresie dzieciństwa problemów emocjonalnych, przeżywanych konfliktów. Partnerzy związku małżeńskiego w sposób neurotyczny i przymusowy poszukują wzajemnie u siebie i wzmacniają (utrwalają) tzw. cechy dopełniające; dominujący poszukuje osoby submisyjnej – zależnej; zaradny – bezradnego, silny – słabego, odważny poszukuje partnerki o postawie lękowej wobec życia, zadań. Poszukiwanie dopełniających, pożądanych cech u partnera jest zastępczym sposobem rozwiązywania neurotycznych zaburzeń. Ten typ zachowań ukierunkowanych na poszukiwanie partnera o pożądanych cechach dopełniających ujawnia się szczególnie w kontakcie z osobami, których osobowość stwarza szansę na to, że w czasie interpersonalnej relacji uruchomią one biegunowo przeciwstawne, satysfakcjonujące każdego z uczestników związku, potrzeby i odpowiadające im wzorce zachowania. Partnerzy związku pielęgnują przyjęte role (wzorce zachowania) i utrwalają je poprzez wypracowane sposoby (manipulacje), za pomocą których wymuszają wzajemnie u siebie, biegunowo przeciwstawne wzorce psychospołecznego funkcjonowania. Zainteresowani utrzymaniem przyjętych ról, nie pozwalają na ich zmianę (eliminację), gdyż to wymagałoby umiejętności rezygnacji z neurotycznych potrzeb i odpowiadających im postaw życiowych (przyjęta submisyjność zachowań zdeterminowana potrzebą zależności i lękiem przed samodzielnością wyklucza zgodę na to, aby partner związku mógł wejść w tę samą, zarezerwowaną dla siebie i pełnioną w relacji międzyosobowej rolę). Tego typu dopełniające zachowania zacierają granicę między małżonkami jako autonomicznymi jednostkami. Nasycone lękiem, przymusowością, hamują rozwój, możliwość przyjmowania plastycznych postaw (Sęk, 1991b). Koluzyjne związki niejednokrotnie wykraczają poza relacje małżeńskie – przenoszone mogą być na inne osoby, zwłaszcza dzieci, gdy np. ojciec potrzebuje mieć słabego, niezaradnego syna. Mogą także być przyjmowane i utrwalane przez dzieci na zasadzie obserwacji funkcjo-

nowania osób znaczących, a następnie powielane (jako związki koluzyjne) w kontakcie z osobami spoza kręgu rodzinnego w relacjach koleżeńskich, w relacjach narzeczeństwa i własnego małżeństwa.

ŚRODOWISKO SZKOLNE

Szkoła jest miejscem, w którym w sposób wrzasty zaczynają ujawniać się występujące u dziecka deficyty rozwojowe (niewyrównane w wieku przed-szkolnym zaburzenia funkcji percepcyjno-motorycznych utrudniają naukę czytania i pisanie) lub staje się główną przyczyną wcześniej nieistniejących zaburzeń (nerwowość dziecięca, lęk separacyjny, fobia szkolna – jej ostra lub przewlekła postać, niedostosowanie społeczne) (Heyne, Rollings, 2004; Ollendick, Mattis, 2004; Obuchowska, 1976; Oszwa, 2007). Intensyfikacji zaburzeń wcześniej występujących lub powstawaniu nowych sprzyja wielość możliwych czynników występujących w środowisku szkolnym, naruszających równowagę psychofizyczną dziecka. Są to najczęściej czynniki wynikające z fizycznych cech środowiska, niewłaściwych postaw nauczycieli oraz niewłaściwej organizacji procesu nauczania. Podejmowana działalność teoretyków i praktyków na rzecz tworzenia przyjaznej szkoły – dokonujące się zmiany w jej organizacji i funkcjonowaniu (powoływanie szkół niepublicznych, wyposażonych w odpowiednie pomoce i wykluczających nadmierną liczebność dzieci w klasach, zindywidualizowane formy nauczania), nie weliminowały wielu negatywnie wpływających na dziecko czynników zauważalnych w środowisku szkolnym, m. in. takich, jak:

- przekraczający tolerancję dziecka nadmierny hałas,
- nadmierne zagęszczenie dzieci w klasach,
- nadmierne obciążenie pracą umysłową,
- organizacja pracy dziecka ograniczająca jego aktywność ruchową,
- stresy związane z kontrolą osiągnięć szkolnych,
- niewłaściwa organizacja procesu nauczania i wychowania narażająca dziecko na kontakt z sytuacjami trudnymi: zagrożenia (negatywną oceną, możliwością kompromitacji), przeciążenia, zakłócenia (niedostosowane do możliwości dziecka tempo pracy umysłowej, czynności grafomotorycznych), deprivacji potrzeb (znaczenia, uznania, dodatniej samooceny), destabilizacji utrwalonych wzorców zachowania w sytuacjach progowych (początek nauki szkolnej, przedmiotowego systemu nauczania),
- klasowo-lekcyjny system zespołowego nauczania, sprzyjający przedmiotowemu traktowaniu dziecka, wykluczający wysoce zindywidualizowany tok nauczania,
- sztywna postawa nauczyciela wobec przeładowanego programu nauczania, niedostosowanego do indywidualnych możliwości dziecka,

– nadmierna koncentracja na zasobach intelektualnych dziecka, pomijająca w jego ocenie inne psychofizyczne właściwości (miernikiem wartości dziecka są wyłącznie jego osiągnięcia dydaktyczne),

– negatywna selekcja do zawodu nauczyciela – wychowawcy, jego cechy osobowości, zaburzające relacje między dzieckiem i jego opiekunem, postawy wyzwajające konflikty, poczucie zagrożenia, lęk, agresywne zachowania,

– sztywność zachowań i opinii wobec dziecka, brak zainteresowania jego realnymi możliwościami – osiągnięciami i trudnościami, interwencja wyłącznie w sytuacjach drastycznych,

– występujące różne formy przemocy wśród społeczności szkolnej (szczególnie wobec dzieci młodszych, słabszych fizycznie i psychicznie),

– nadmierna feminizacja zawodu nauczyciela, decydująca o obecności jednorodnych, niezgodnych z oczekiwaniami i potrzebami dzieci wzorców zachowania,

Efektom działania tych czynników mogą być zaburzenia snu, łaknienia, trudności i niepowodzenia dydaktyczne, nadpobudliwość psychoruchowa, negatywna samoocena, poczucie małej wartości, różnorodne przejawy nieprzystosowania szkolnego i społecznego – zachowania aspołeczne (wagary, włóczęgostwo) i antyspołeczne – przestępczość nieletnich (S p i o n e k, 1970; 1981; W o y n a r o w s k a, 1989).

Szkoła w swojej strukturze organizacyjnej uwzględnia cele i zadania, które odgrywają istotną rolę w socjalizacji kolejnych pokoleń. Realizowane są one poprzez podjęcie nowej, narzuconej roli społecznej – roli ucznia, uczestnictwo dzieci i młodzieży w zinstytucjonalizowanej formie nauczania i wychowania, wielogodzinny pobyt w klasie szkolnej – formalnej grupie społecznej. Usytuowanie dziecka w klasie szkolnej wśród wielu innych osób, podjęcie nowej roli i wynikających z niej powinności (obowiązków) nie zawsze stają się gwarantem sukcesów w rozwoju. Wskazane w niniejszym opracowaniu, liczne, możliwe czynniki patogenne charakterystyczne dla środowiska szkolnego niweczą możliwość osiągnięcia kolejnych poziomów rozwoju (S p i o n e k, 1970; 1981). Powszechnie sygnalizowane przeładowane treściami programy nauczania, oparta wyłącznie na nakazach i zakazach organizacja procesu nauczania i wychowania, niedostosowane do możliwości dziecka wymagania – sankcje społeczne, gdy nie potrafi im sprostać, mogą wyzwalać różne psychofizyczne konsekwencje wynikające z przeciążenia rolą ucznia. Równolegle istniejące w sposób naturalny role (dziecka, kolegi) lub podejmowane nowe role, konkurencyjne w stosunku do roli ucznia, mogą wchodzić ze sobą w konflikt, formułując niespójny (i często niezgodny z oczekiwaniami społecznymi) system wymagań (D o m a c h o w s k i, 1991b). Efektom tego typu konfliktu, nieudolnych prób jego rozwiązania może być potrzeba podejmowania kolejnych, zagrażających prawidłowemu rozwojowi ról (aktywizujących zazwyczaj nieakceptowane społecznie wzorce zachowania), np. roli prymusa, dewianta, błazna, niewinnego grzesznika (O b u c h o w s k a,

1983; 1996), poprzez które dziecko pragnie rozwiązać swoje problemy pojawiające się w środowisku szkolnym. Nieuwzględniające potrzeb i możliwości dziecka wymagania mogą wyzwać u niego stan psychiczny utożsamiany z alienacją – szkoła spostrzegana jest jako coś obcego – wrogiego (Domachowski, 1991b; Heyne, Rollings, 2004; Ollendick, Mattis, 2004; Oszwa, 2007), uaktywniać wzorce zachowania świadczące o wypadnięciu z roli ucznia (brak identyfikacji z grupą – klasą, ucieczki ze szkoły), generować konflikt (i nie zawsze skuteczny sposób jego rozwiązywania) powstający pod wpływem niejednorodnych wymagań rodziców, nauczycieli i kolegów, skoncentrowanych wokół dziecka – ucznia (konflikt wewnątrz roli). Niekorzystny dla prawidłowego rozwoju jest również charakterystyczny dla wielu dzieci, niski status społeczny, czyli pozycja społeczna (Mika, 1984) w ciągu wieloletniego, wydłużającego się procesu kształcenia, realizowanego w systemie klasowym (w formalnej grupie społecznej). Stale obecny i dostrzegany przez dzieci i młodzież, skrajnie niski własny status społeczny, świadczący o małej atrakcyjności dla innych osób, poczucie psychicznego wykluczenia z grupy, powoduje deprywację wielu ważnych potrzeb (m. in. afiliacji, znaczenia i uznania w oczach innych) i utrwała bierną (lub agresywną) postawę w relacjach interpersonalnych lub uruchamia mechanizmy obronne skłaniające do poszukiwania alternatywnych grup społecznych. Tego typu mechanizm utrwalają nauczyciele, formułując wobec ucznia nierealistyczne, świadczące o niedostrzeganiu indywidualnych cech dziecka, specyfiki charakterystycznej dla niego fazy rozwoju, zadania. W trakcie sprawowania formalnej kontroli nad uczniem, konstruują obraz dziecka, niesprzyjający tworzeniu warunków zapewniających pomyślny rozwój (Porzak, 1999) i niejednokrotnie poprzez wystawiane oceny przypisują mu trwałe, negatywne stygmaty (Poznaniak, 1991).

ŚRODOWISKO RÓWIEŚNICZE

Środowisko rówieśnicze, kontakt z osobami w zbliżonym wieku, uczestnikami homogenicznych i heterogenicznych grup, odgrywa ważną rolę w rozwoju. Pozwala dokończyć proces nabywania cech charakterystycznych dla roli żeńskiej lub męskiej, sprawdzić umiejętność nawiązywania kontaktów, własną atrakcyjność. Doświadczana akceptacja ze strony osób z grupy rówieśniczej ułatwia kształtowanie pozytywnej samooceny oraz nabywanie umiejętności współpracy i współdziałania z innymi osobami. Oprócz pozytywnych skutków, zaistnieć mogą także inne, świadczące o poważnych zagrożeniach prawidłowego rozwoju, których źródłem może być grupa rówieśnicza. Zdarza się tak zawsze wtedy, gdy dziecko przebywające w formalnej lub nieformalnej grupie rówieśniczej doświadcza odrzucenia bądź pełni niekorzystną dla prawidłowego rozwoju rolę (błazna, ofiary, kata) i nabywa odpowiadające jej,

trwałe wzorce zachowania. Nadmierna identyfikacja z grupą rówieśniczą, lojalność wobec niej, sprzyja kształtowaniu sztywnych, jedynie słusznych postaw życiowych. Tego typu zagrożenie dla rozwoju wynika z przyjętego przez grupę, innego od akceptowanego przez otoczenie, systemu wartości. Nieformalne grupy (git ludzi, panków, killersów, sprajowców, satanistów), proponujące własną subkulturę, wykluczają zdolność wielowymiarowego spostrzeżenia świata, nabywania zdolności do plastycznych ocen i zachowań. Tego typu konsekwencje są ceną, jaką dziecko musi zapłacić za przynależność do grupy nieformalnej, dla której charakterystyczne są takie jej cechy, jak:

- silne odgraniczenie zewnętrzne,
- hermetyczność,
- duża siła dośrodkowa – potrzeba spotykania się i osiągnięcia wspólnego celu,
- nonkonformizm wobec otoczenia, konfrontacja ze światem osób dorosłych,
- konformizm wewnętrzny grupy jako wspólnoty, która eksponuje własne zewnętrzne wyróżniki, obowiązujący styl bycia i ubioru, preferowany typ muzyki (będącej nośnikiem przeżywanego problemu – głoszonych poglądów), preferowane rozrywki i zabawy, żargon, koloryt ujawnianych przeżyć emocjonalnych – cechy zapewniające możliwość wyróżnienia się z tła, które tworzą osoby spoza grupy (Orwid, Pietruszewski, 1993).

Stopień zagrożenia prawidłowego rozwoju zależy od rodzaju grupy, jej atrakcyjności dla dziecka, czasu przynależności do niej i pełnionych w niej ról oraz równolegle istniejących związków (lub ich braku) z osobami spoza grupy (rodzice, rodzeństwo, koledzy z klasy szkolnej). Alternatywnych grup rówieśniczych poszukują głównie dzieci mające słabe więzi z rodziną, klasą, pozbawione możliwości zaspokajania potrzeby afiliacji, akceptacji, sukcesu i znaczenia oraz przekazanego im przez osoby znaczące spójnego systemu wartości. Dzieci pozbawione możliwości zaspokajania ważnych potrzeb w naturalnym środowisku życia, wybierają środowiska alternatywne, tworzone m. in. przez:

- grupy, które określają własny świat wartości przez atrybuty wyglądu zewnętrznego (grupy panków, skinów),
- grupy określające się przez działanie na rzecz innych (ruch oazowy, monar),
- grupy określające się przez działanie na rzecz autorozwoju (buddyści, harkriszna),
- grupy o charakterze przestępczym, bez lub ze słabo uświadomioną ideologią wyznaczającą cele i zadania,
- grupy, których celem jest wspólna działalność aspołeczna (nieporządkowywanie się autorytetom, kłamstwo, ucieczki z domu, wagary, włóczęgostwo, kontakt ze środkami uzależniającymi, przedwczesna aktywność

seksualna) i antyspołeczna – różne formy zachowań przestępczych (np. przemoc przeciwko osobom lub własności – gwałty, wymuszanie, wandalizm, włamania, kradzieże; samookaleczenia, groźby i zamachy samobójcze; walka z obowiązującym porządkiem społecznym).

Aspołeczne i antyspołeczne formy aktywności świadczą o poważnych zaburzeniach w zachowaniu i powodują konflikty z rodzicami, nauczycielami i prawem (Badura-Madej, Józefik, 1989; Orwid, Pietruszewski, 1993).

Niezgodne z oczekiwaniami społecznymi wzorce zachowań powstają w procesie deindywidualizacji, przewagi grupowego myślenia nad myśleniem jednostkowym. Ważną rolę w ich wyzwalaniu pełni mechanizm ułatwienia społecznego – facylitacji (fizyczna obecność innych, świadomość przynależności do nich sprzyja aktywizowaniu m.in. zachowań o charakterze przestępczym). Strukturę tego mechanizmu tworzą i zasilają inne, takie jak:

- przesunięcie ryzyka ponoszenia negatywnych konsekwencji za nieaprobowane społecznie czyny z jednostki na grupę (i dlatego wzrasta tendencja do tego typu reakcji),

- zablokowanie zdolności odmowy (wewnętrznego powściągu) podejmowania nieaprobowanych społecznie czynów,

- rozproszenie odpowiedzialności za zachowania aspołeczne i antyspołeczne,

- anonimowość osób realizujących zadania i cele grupy przestępczej,

- zanik lub przekształcenie wartości kulturowych,

- spostrzeganie siebie przez pryzmat wiedzy o grupie, do której się należy – tożsamość grupowa lub etniczna zastępująca tożsamość jednostkową (D o m a - c h o w s k i, 1991b),

- podejmowane próby rozwiązywania problemów tożsamościowych poprzez pospieszne przekroczenie wieku dorastania,

- rozmycie perspektywy czasowej – poczucie ponaglenia i pośpiechu do działania pojawiające się na tle braku świadomości upływającego czasu oraz tego, że jest on ważnym wymiarem ludzkiej egzystencji (i w konsekwencji zakłócenie własnej produktywności, trudności w koncentracji na ważnych zadaniach lub tendencja do jednostronnych działań),

- przyjęcie innej od dotychczasowej, własnej tożsamości, poprzedzające przyjęcie tożsamości negatywnej trudności w adaptacji do ról społecznych, które spostrzegane są jako nieproporcjonalne do własnych możliwości psychofizycznych (S z c z u k i e w i c z, 1998),

- przyjęcie tożsamości negatywnej, która może być następstwem braku satysfakcji z dotychczas pełnionych ról, a także następstwem rozwojowego kryzysu psychologicznego (kryzys przemiany w okresie adolescencji sprzyjający pojawianiu się kryzysów sytuacyjnych) (P e c y n a, 2001; S z c z u k i e w i c z, 1998) lub zamętu tożsamości powstającego pod wpływem niużetności skorzystania z proponowanych przez instytucje socjalizujące (rodzina, szkoła), systemów wartości (E r i k s o n 1963; 1967).

Wszystkie akcentowane w literaturze, wyżej wymienione mechanizmy stają się ważnymi motywami nieaprobowanych społecznie wzorców zachowania. Głównym źródłem tego typu motywacji jest identyfikacja z nieformalną grupą. Przyjęta tożsamość grupowa, zastępująca tożsamość indywidualną, jest zazwyczaj stała, gdyż przyjęta w dowolnym okresie życia, eliminuje inne możliwe determinanty zachowania, zlokalizowane w trzech społecznych obszarach (poziomach) życia: społeczno-politycznym (polityka społeczna i oświatowa państwa), instytucjonalnym (instytucje rządowe i pozarządowe) i obszarze grupowym – przynależność do grup formalnych – rodzina – klasa i nieformalnych – grupy rówieśnicze (B r z e z i ń s k a, 2007). Podlegając głównie wpływowi nieformalnej grupy, jednostka odrzuca cele oraz środki przeznaczone do ich osiągnięcia, wskazywane przez inne systemy socjalizujące. Instytucjonalny system wpływów spostrzegany jest jako przeszkoda w osiąganiu nowych celów, podlega więc negacji i opuszczeniu, a jego miejsce zajmuje zazwyczaj inna, bardziej atrakcyjna struktura społeczna, np. grupa alternatywna (D o m a c h o w s k i, 1991b).

PODSUMOWANIE

Pojawiające się w procesie rozwoju człowieka bariery mogą mieć genezę społeczną. Struktura możliwych barier w rozwoju jest wieloczynnikowa. Przeszkody w rozwoju mogą być zlokalizowane w różnych, aktywnych podsystemach społecznych, takich jak rodzina, szkoła, grupa rówieśnicza, zakład pracy, dziedzictwo kulturowe, które mają wpływ na przebieg socjalizacji jednostki. Negatywne dla rozwoju i zachowania wpływy społeczne mogą ujawniać się w procesie interakcji i komunikacji międzyosobowej – społecznych i kulturowych uwrunkowań patologii (D o m a c h o w s k i, 1991b). Niemożliwa do zanegowania socjokulturowa geneza zdarzających się różnych form zaburzeń w rozwoju i zachowaniu uzasadnia potrzebę wskazywania – tworzenia listy możliwych czynników zokalizowanych w trzech podstawowych, społecznych środowiskach życia (rodzina, szkoła, grupa rówieśnicza). Temat prezentowanej pracy *Czynniki społeczne w genezie nieprawidłowego rozwoju i zachowania*, zdecydował o koncentracji teoretycznych analiz na negatywnych aspektach interakcji i komunikacji międzyosobowej. Akcentowane w temacie pracy, wskazywane w literaturze i potwierdzone przez psychologiczną praktykę zawodową, negatywne konsekwencje dla rozwoju (mechanizm ich powstawania) nie mogą być interpretowane przez odwoływanie się wyłącznie do jednej teorii psychologicznej. Uwarunkowane czynnikami psychosocjalnymi, ujawniające się w różnych fazach życia, nieakceptowane przez jednostkę lub jej otoczenie wzorce zachowania, trudności w podejmowaniu i pełnieniu w sposób satysfakcjonujący nowych ról, zaburzenia w rozwoju i zachowaniu, mogą po-

wstawać na podłożu wielu działających w sposób izolowany lub współwystępujących mechanizmów, akcentowanych w ogólnych lub cząstkowych teoriach psychologicznych (Cierpiałkowska, 2009; Kępiński, 1978; Sęk, 2008). Wśród wielu możliwych mechanizmów wyjaśniających zarówno przebieg prawidłowego, jak i nieprawidłowego rozwoju, w opracowaniach teoretycznych uwzględniane są następujące: więź – przywiązanie, naśladownictwo, wzmacnianie reakcji za pośrednictwem systemu kar i nagród, społeczne naznaczenie (stygmatyzacja), delegowanie do ról, toksyczna komunikacja – m. in. podwójne wiązanie (Poznaniak, 1991; Schaffer, 1981; Sęk, 1991a; 2008; Zazzo, 1978). Analiza teoretycznego dorobku i doświadczeń zdobywanych podczas sesji terapeutycznych wskazuje, że zaburzenia w rozwoju, utrwalane nieprawidłowe standardy zachowania, mogą powstawać na podłożu społecznego uczenia się, deprywacji potrzeb, narzuconych wzorców rozwoju nieuwzględniających możliwości psychofizycznych jednostki (ostatnia z wymienionych przyczyn akcentowana jest przez antropologiczno-humanistyczne teorie). Eklektyczną, opartą na różnych teoriach interpretację zaburzeń uwarunkowanych czynnikami psychosocjalnymi uzasadnia również dostrzegalna ich zhierarchizowana (piętrowa) i dynamiczna struktura. Wyzwalane przez nieprawidłowo funkcjonujące systemy społeczne, negatywne przeżycia (reakcje), nieprawidłowe wzorce zachowania, stają się bazą do powstawania innych, zbliżonych lub jakościowo różnych od tych, które traktowane są jako pierwotne (Obuchowska, 1976). Do istotnych, akcentowanych w literaturze i potwierdzanych (lub odkrywanych) w procesach psychoterapeutycznych, negatywnych konsekwencji patogennych czynników społecznych, które mogą odgrywać rolę ogniw pośredniczących w narastaniu dalszych zaburzeń, należą: niekorzystny status społeczny w systemie zależności i powiązań międzyosobowych (pozycja socjometryczna), alienacja – separacja, konflikt ról, przeciążenie rolą, wycofanie, bunt, utrata tożsamości, tożsamość negatywna, anomia – utrata norm i wartości, bezradność. Główny cel pracy, jakim jest wskazanie różnorodnych, społecznych czynników i mechanizmów zakłócających rozwój oraz poznawcze i emocjonalno-społeczne funkcjonowanie, wyklucza zasadność ich interpretacji w ramach jednej teorii psychologicznej. Wiele opisywanych w literaturze psychologicznej i medycznej, dostrzeganych przez psychiatrów, psychologów, pedagogów i socjologów, przeżywanych trudności, kryzysów, zaburzeń w rozwoju i zachowaniu (np. syndrom choroby sieroczej) powstaje na podłożu dysfunkcyjnych środowisk społecznych. Mechanizm ich powstawania i utrwalania można zrozumieć odwołując się do teoretycznego dorobku także innych, uzupełniających koncepcje systemowe (które uwzględniają w swoich analizach różnorodne formy interakcji i komunikacji), ogólnych i cząstkowych teorii psychologicznych (Brzezińska, 2007; Cierpiałkowska, 2009; Kępiński, 1978; Sęk, 2008).

BIBLIOGRAFIA

- Adamski F. (1984), *Socjologia małżeństwa i rodziny. Wprowadzenie*, PWN, Warszawa
- Badura-Madej W., Józefik B. (1989), *Środowisko rówieśnicze*, [w:] *Psychiatria wieku rozwojowego*, red. A. Popielarska, PZWL, Warszawa, s. 47–51
- Brzezińska A. (2007), *Spoleczna psychologia rozwoju*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa
- Cierpiątkowska L. (2009), *Psychopatologia*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa
- De Barbaro B. (red.) (1994), *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, Wydawnictwo UJ Collegium Medicum, Kraków
- Domachowski W. (1991a), *Interakcyjny model funkcjonowania społecznego*, [w:] H. Sęk (red.), *Spoleczna psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa, 99–161
- Domachowski W. (1991b), *Spoleczne i kulturowe uwarunkowania patologii*, [w:] H. Sęk (red.), *Spoleczna psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa, 162–186.
- Domachowski W., Sęk H. (1991), *Psychoterapia w ujęciu interakcyjnym i systemowym*, [w:] H. Sęk (red.), *Spoleczna psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa, 425–445
- Erikson E. H. (1963), *Childhood and Society*, W. W. Norton, New York
- Erikson E. H. (1967), *Identity Youth and Crises*, W. W. Norton, New York
- Forwad S. (1992), *Toksyczni rodzice*, Jacek Santorski & Co Agencja Wydawnicza, Warszawa
- Grzebiuk L. (1987), *Strukturalna terapia rodzin w ujęciu Minuchina*, „Nowiny Psychologiczne”, 1, 33–48
- Heyne D., Rollings F. (2004), *Niechć dziecka do szkoły. Jak pomóc dziecku, które opuszcza lekcje i wagaruje?*, GWP, Gdańsk
- Hołyst B. (2000), *Kryminologia*, PWN, Warszawa.
- Izdębska J. (2000), *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok
- Kępiński A. (1978), *Podstawowe zagadnienia współczesnej psychiatrii*, PZWL, Warszawa
- Majkowski W. (1997), *Czynniki dezintegracji współczesnej rodziny*, Nasza Księgarnia, Kraków
- Mika S. (1984), *Psychologia społeczna*, PWN, Warszawa
- Minuchin S. (1975), *Families and family therapy*, Mass: Harvard University Press Cambridge
- Obuchowska I. (1976), *Dynamika nerwic. Psychologiczne aspekty zaburzeń nerwicowych u dzieci i młodzieży*, PWN, Warszawa
- Obuchowska I. (1983), *Okres dorastania*, Nasza Księgarnia, Warszawa
- Obuchowska I. (1996), *Drogi Dorastania*, WSiP, Warszawa
- Ollendick T. H., Mattis S. G. (2004), *Lęk i fobie nastolatków. Jak pomóc dzieciom przezwyciężyć napady paniki*, GWP, Gdańsk
- Orwid M., Pietruszewski K. (1993), *Psychiatria dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo UJ Collegium Medicum, Kraków
- Oszwa U. (2007), *Dziecko z zaburzeniami rozwoju i zachowania w szkolnej klasie. Vademecum nauczycieli i rodziców*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków
- Pecyna M. B. (1998), *Rodzinne uwarunkowania zachowania się dziecka w świetle psychologii klinicznej*, WSiP, Warszawa
- Pecyna M. B. (2001), *Psychologia kliniczna w praktyce pedagogicznej*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa
- Popielarska A. (red.) (1989), *Etiologia i patogeneza zaburzeń psychicznych u dzieci*, [w:] A. Popielarska (red.), *Psychiatria wieku rozwojowego*, PZWL, Warszawa, 32–68

- Porzak R. (1999), *Wykorzystanie testu przymiotników ACL-37 do badania obrazu szkoły i ucznia*, [w:] Z. B. Gaś (red.), *Szkoła i nauczyciel w percepcji uczniów*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa, 49–70
- Pospiszyl I. (1999), *Przemoc w rodzinie*, WSiP, Warszawa
- Poznaniak W. (1991), *Teorie uczenia się społecznego jako model normalnego i zaburzonego funkcjonowania jednostki*, [w:] H. Sęk (red.), *Społeczna psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa, 70–94
- Rembowski J. (1986), *Rodzina w świetle psychologii*, WSiP, Warszawa
- Schaffer H. R. (1981), *Początki uspołecznienia dziecka*, PWN, Warszawa
- Sęk H. (1991a), *Kierunki psychoterapii psychodynamicznej*, [w:] H. Sęk (red.), *Społeczna psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa, 390–409
- Sęk H. (1991b), *Wybrane psychodynamiczne teorie funkcjonowania jednostki i grupy oraz mechanizmy zaburzeń*, [w:] H. Sęk (red.), *Społeczna psychologia kliniczna*, PWN, Warszawa, 43–69
- Sęk H. (red.) (2008), *Psychologia kliniczna*, t. 1, PWN, Warszawa
- Siwek S. (2009), *Sieroctwo społeczne w genzie nieprawidłowego rozwoju*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, 6, 33–38
- Spionek H. (1970), *Psychologiczna analiza trudności i niepowodzeń szkolnych*, PZWS, Warszawa
- Spionek H. (1981), *Zaburzenia rozwoju uczniów a niepowodzenia szkolne*, PWN, Warszawa
- Strojnowski J. (1985), *Psychoterapia*, Inst. Wyd. PAX, Warszawa
- Sulestrowska H. (1989), *Zaburzenia w zachowaniu i nieprawidłowy rozwój osobowości u dzieci i młodzieży*, [w:] A. Popielarska (red.), *Psychiatria wieku rozwojowego*, PZWL, Warszawa, 118–138
- Szczukiewicz P. (1998), *Rozwój psychospołeczny a tożsamość*, Wydawnictwo UMCS, Lublin
- Tyszcza Z. (1974), *Psychologia rodziny*, PWN, Warszawa
- Wojnarowska B. (1989), *Środowisko szkolne i problemy z nauką*, [w:] A. Popielarska (red.), *Psychiatria wieku rozwojowego*, PZWL, Warszawa, 40–47
- Zazzo R. (red.) (1978), *Przywiązanie* (tłum. T. Gałkowski), PWN, Warszawa

STANISŁAW SIWEK

SOCIAL FACTORS IN THE GENESIS OF AN IMPAIRED DEVELOPMENT AND BEHAVIOR

The paper deals with the impact of the social background for developmental disorders, searching for unfavorable factors in the three most important surroundings – family, school, contemporary group. Hence the analysis was made with signs of improper interpersonal relations and life conditions encroaching on mental balance that can be found in social agencies (school, family), responsible for personal development and behavior.

Basing upon selected theoretical works and my diagnostic and therapeutic experience, various negative effects on personal development were illustrated, given the ill-adapted familial and educational systems, as well as informal roles played in contemporary groups. The paper got its material focused on the familial environment where personality traits and parental attitudes, ways of communication and pathological mechanisms permanently generate factors that appear unfavorable for personal social development (toxic messages, enforced loyalty, role delegation,

collusion relationships). A particular emphasis was put on the role of social factors in the origins of both primary and secondary disorders, and on the fact that signs of difficulties and disorders a youngster meets may be an indirect reaction to factors infringing on his/her psychological balance or else – actualized belatedly when assuming new social roles.

Key words: social environment: family – school – contemporaries; characteristics and typology of family systems, developmental and behavioral disorders – pathological mechanism of disorders – localization: personality traits and parental attitudes; interpersonal relations–collusion relationships, communication systems, hidden loyalty, delegation to roles.